

miodrag radović vreme i mudrost u knjizi propovednikovoj

Obaveštavamo saradnike i čitaoce POLJA da ćemo u narednim brojevima, pored redovnih rubrika, u okviru tematskih blokova otvoriti stranice časopisa i za sledeće teme:

Ironija
Umetnost i rad
Šezdesetogodišnjica SKJ i SKOJ-a
Uloga i položaj žene u društvu
Samoupravljanje danas
Mogućnosti marksističke estetike
Savremena književnost u Vojvodini
O sreći

Molimo sve zainteresovane da se jave sa priložima. Maksimalni obim teksta je do 30 šljafni sa normalnim proredom.

PRETPLATITE SE NA POLJA

Časopis možete redovno dobijati ako uplatite 100 dinara (godišnja pretplata) ili 50 dinara (polugodišnja pretplata) na žiro račun 65700-603-6324 NIP Dnevnik, poslovnica, sa naznakom za POLJA. Nakon uplate molimo vas da obavestite redakciju časopisa o izvršenoj pretplati, sa vašom tačnom adresom, imenom i prezimenom, na adresu redakcije: katolička porta 5/II, časopis POLJA, 21000 Novi Sad

Reči, reči, reči... Ugodne riječi... mnoge riječi... riječi mudrih ljudi... Riječi propovednika sina Davidova cara u Jerusalimu. Opominju nas svojom mudrošću da liš se valja kloniti kad su u mnoštvu, jer u njima ima taštine. Ali i privlače nas svaki put kad čitamo *Knjigu Propovednikovu*. I danas osećamo u kontaktu s tim drevnim tekstom da u njemu ima neodoljive draži modernog, bliskog li — tajanstvenog. Možemo se ukratkom pozabaviti pitanjem šta je to privlačno li moderno što ovaj neobičan spis ističe među ostalim starozavetnim knjigama i obasjava ga sjajem neprolazne aktuelnosti.

Šta nas to privlači toliko u toj knjizi? Lepota reči ili mudrost mišljenja? Čime to zrači taj splet reči kao bratski tekst prišan našoj najdubljoj duši?

Možda nije sasvim jednostavno odgovoriti na to pitanje. Sigurno nas ne pleni početni stih koji gorko peva »taštinu nad taštinama«, koja je alfa i omega Propovednikove mudrosti. Čitalac koji želi da dokupi dublji značaj *Knjige Propovednikove* moraće da traži iza tog iskaza koji sve svodi na jedno. Pada nam u oči da je u žiži Propovednikovog mudrovanja tajna vremena. Reč je, dakle, o vremenu. »A rečju vreme uvek se izaziva nešto u najvećoj meri lično, nešto što je u početku bilo uvek označeno kao sopstveno, ukoliko ga unutarnjom jednom izvesnošću osećamo kao suprotnost onom što je *tude*, nešto što prodire u pojedinačno biće, u, isa i pod delovanjem čulnog života« (Spengler, *Propast zapada*, II, str. 179).

Za starozavetnog učitelja mudrosti »vreme je jedna od najizrazitijih odlika ljudskog iskustva«, kao što je to i za savremenog propovednika scijentističke filosofije Hansa Rajhenbaha (H. Rajhenbah, *Radanje naučne filosofije*, Beograd 1964). U pogledu osnovnog pitanja koje se postavlja pred savremenim čovekom i pred biblijskim piscem, možemo smatrati da ono ostaje isto. I ono glasi: šta je vreme? I u *Koheletu* centralno mesto zauzima gnoza vremena. To pitanje postavlja i teoretičar filosofije kao nauke. A to je pitanje s pogledom sfinksa. Reklo bi se da u tom upitnom pogledu još nije potamneo sjaj zagonetke. Pogledajmo kako je autor knjige *Kohelet* rešavao tu zagonetku. Svakako sudbonosnu zagonetku koja se uvek iznova postavlja ljudskom duhu.

Propovednik govori o »vremenu«. »Već sama reč vreme — što se odista oseća pri zvuku ove reči, ono što muzika objavljuje bolje no reči, poezija bolje no proza — ima organski karakter, za razliku od mrtvog prostora!« (Spengler, *Propast zapada*, op. cit.). Nešto se već organsko, živo dodiruje unošenjem pitanja vremena u svet. I ta svest dotiče *nervus vitae*.

U prirodni eksplikativni mišljenja nije da na jedno pitanje odgovara drugim pitanjem, ako ozbiljno želi njegovo rešenje. Jednu zagonetku sigurno nećemo objasniti dovođenjem u vezu s nekom drugom misterijum. Čak i ako se zagonetno i tajanstveno govori o nekoj misteriji, objašnjenje je više privlačno kao paradoks i zanimljivo više s estetske strane, ili kao retorska figura, nego što ima neku eksplikativnu vrednost. Na pitanje »Šta je vreme?« može se odgovoriti i paradoksom. Jedan od najzavodljivijih paradoksalnih odgovora jeste svakako znameniti Augustinov ofortizam: »Si nemo ex me quaerat, scio; si quaerenti explicare velim, nescio« (Conf. XI, 14). Tako Augustin polaže računa o vremenu: »Ako me niko ne pita, znam; ako mi neko traži da mu ga objasnim, ne znam.« Dosetka, svakako, duhovita i privlačna. Toliko duhovita doskočica da je zavela takvog filozofa kao što je Spengler da napiše: »Jedno jedino duboko označavanje vremena, sa strahopoštovanjem izrečeno, našao sam u starijoj filosofiji. Ono je u Augustina.«

Svakako ne treba mešati duhovitost i dubinu. Bez obzira što je aforistični obrt, koncizan, duhovit i efektan doduše, on je lišen korisnog spoznajnog sadržaja. Jer to vreme o kome govori sv. Augustin postaje vreme saznanja za pustinjaka, asketu iz ćelije i filozofa solipsistu, ali čim iz oaze svoga mišljenja stupi među svet da kao propovednik i teolog govori o tome, problem se postavlja drukčije. Ako je doista tako, teško je imati uvida u to šta stvarno Augustin zna o vremenu. Jer svako saznanje svedeno u strogo unutarnje okvire i zatvoreno subjektivnošću nema objektivnog značaja. Ono postaje saznanjem tek ako je i transsubjektivno. Zato je razumljiv Augustinov efektan odgovor. On je više mistifikacija jedne misterije nego odgovor na tajnu.

Međutim, taj afonizam je interesantan još li zbog nečeg drugog. Ne samo da pisac *Ispovesti* kao da želi zbuniti i zavarati taj mysterium fascinosum, nego zapravo li po tome što se tu kroz duhovitost vreme poima kao intuicija.

Sve dok sv. Augustin govori o vremenu na način običan i svakodnevan, on mu pristupa intuitivnim putem. I njegov obrt upravo govori o vremenu kao intuiciji. Ali onog časa kad je teolog zastao pred pitanjem, izdvojišči reč iz kola drugih reči, onda je problem vremena postavio kao koncept, što znači da je neosetno preneo pitanje u drugu saznavnu ravan. Pitanje kojim se verifikuje verodostojnost intuicije mora da glasi: može li biti intuicije mimo koncepta, tj. bez ekspresije ili izraza?

S gledišta iistortije filosofije, odgovor na to pitanje se može potražiti ukratko u dva glavna toka evropskog intuicionizma. Postavljena u eksplikativni podtekst Bergsonovog intuicionizma, Augustinova misao je zamisliva, budući da je u okviru Bergsonove teorije saznanja intuicija zamisliva bez ekspresije. Naime, prva ne mora nužno da povlači drugu. Međutim, ako Augustinov efektan izum ubacimo u polje radikalnijeg Kročevog intuicionizma, koji postulira da su čin intuicije i ekspresije, slatnje i izraza slični jedno s drugim, onda s gledišta kročevske kritike nužno sledi drugačiji izvod: sv. Augustin, uistinu, nema nikakvog saznanja o vremenu, iudeći bar po njegovom afonizmu koji govori o teškoćama da svoje intimitno saznanje izrazi: jer tamo gde nema izraza tu nema ni intuicije. U skladu s tim neumitnim sudom provere jednog iskaza, Augustin bi u odnosu na vreme bio kao onaj Malroov intelektualac označen kao »hrpa tajni koje propadaju«.

Postoje, naravno, na sreću ili nesreću, i drugačiji načini da se pristupi pitanju vremena. Upravo suprotan način jeste onaj koji nalazimo u *Kohletu* ili *Knjizi mudrosti*, koja nije samo zbirka razboritih maksima o razumnom i lepom ponašanju, nego je i propoved o vremenskoj dimenziji čovekovo; ali tu dimenziju sam mudri Propovednik nikako ne izdvaja u prvi plan ogoljujući pitanje grubim esencijalističkim »šta« iz onog pitanja »šta je vreme«, pitanja za koje Spengler smatra da je takvo »da ga nije valjalo ni postavljati«. Po nemačkom filozofu, to pitanje se nikada ne tiče same »tajne vremena, već samo prostorno izobrazene utvare koja ga zastupa«. Propovednik ga i ne postavlja pod znakom onog »šta« koje ga čini pogrešno postavljenim pitanjem. On u me nad njegovom tajnom da razmišlja drugačije i da odgovori drugačijim jezikom. On govori izvan logike »pitanja po sebi« a to znači da će mu odgovor biti drukčiji od svih odgovora koji su »u naučnoj filozofiji, psihologiji i fizičici rečeni o vremenu. To mu je moguće jer on vreme tretira upravo kao jednu odliku ljudskog iskustva. I to kao najizrazitiju odliku ljudskog iskustva. O tome govori sledeći fragment:

»Ima vrijeme kad se rađa i vrijeme kad se umire,
Vrijeme kad se radi i vrijeme kad se čupa posaćeno,
Vrijeme kad se ubija i vrijeme kad se išceljuje,
Vrijeme kad se razvaljuje i vrijeme kad se gradi.
Vrijeme plaču i vrijeme smjehu,
Vrijeme ridanju i vrijeme igranju,
Vrijeme kad se razmeće kamenje i vrijeme kad se iskuplja kamenje,
Vrijeme kad se grli i vrijeme kad se ostavlja grljenje,
Vrijeme kad se teče i vrijeme kad se gubi,
Vrijeme kad se čuva i vrijeme kad se baca,
Vrijeme kad se dere i vrijeme kad se sašiva,
Vrijeme kad se muči i vrijeme kad se govori,
Vrijeme kad se ljubi i vrijeme kad se mrzi,
Vrijeme ratu i vrijeme minu.«
(Propovednik, 3, 1—8; Podvukao M. R.)

Može li čovek u ovakvim redovima videti samo »divnu jednostavnost« poput Ernsta Fišera? (*O potrebi umetnosti*, str. 108). Nećemo sporniti da je »to jasnim jezikom rečeno, svečana pesma o rođenju i smrti, ubijanju i lečenju, nalaženju i gubljenju: sve što ima da se kaže o čovekovom bitisanju, o ljudskom stanju, ovde je rečeno prosto« (E. Fišer, *Op. cit.*, str. 108, 109). Ali, takođe je van svakog spora da čar i draž te »svečane pesme« ne mogu biti svedeni na prosto izrečeni iskaz. Najblaže rečeno, dopadljivost i jednostavnost u ovom slučaju ne moraju stajati ni u ikakvom uzročnom odnosu. Vidljivo je da Propovednik u svoju pesmu o vremenu unosi samo one događaje koji deluju nepobitno kao očiglednosti života i životne stvarnosti. Sve je tu, tako reći, plastično, opipljivo i konkretno do čiste živosti. No, to još ne znači da je očigledno i prosto. Očiglednost i jednostavnost ne stoje ni u ikakvoj međusobnoj korelaciji.

I ovom, kao i drugim umetničkim ili filozofskim tekstovima, možemo pristupiti trojako: opisom, interpretacijom ili ocenom. Fišer mu pristupa upravo s pozicije ovog poslednjeg načina: izricanja vrednosnog suda. Međutim, tu za ocenu nedostaju dva neophodna preduslova: citirajući isti ovaj fragment iz *Knjige Propovednikove*, ne nastoji ni da ga opiše ni prode u njega tumačenjem. Složenost ili jednostavnost jednog teksta mogu se razložno oceniti tek nakon izvršene interpretacije ili, eventualno, na temelju valjanog opisa. Ako toga nema, nema ni opravdanosti ni smisla reći za jedan tekst da je »jednostavan« i »prost«.

Može li se uopšte govoriti o čovekovo sudbini u vremenu, o čovekovom odnosu prema vremenu, o čovekovom merenju li poimanju vremena na način jednosmeran i lak? Dovoljno je da ga okružimo samo najopštijim pitanjima: da li je vreme jedno ili mnogostruko, periodično ili sukcesivno, fizičko ili metafizičko, mitsko ili istorijsko, pesničko ili filozofsko, matematičko ili prirodno? — pa ćemo uvideti kako se vreme komplikuje do u nedogled.

I pri najjednostavnijem čitanju upadljiva je izvesna pesnička organizacija Propovednikovog razvijenog iskaza o vremenu: u njemu razlikujemo elemente stalne i diferencijalne. Diferencijalni momenti u ovoj pesmi o vremenu jesu različiti događaji i stanja, čija se diferencijalnost ipak ne gubi u jednoj beskrajnoj raznolikosti, već se utapa u svet shvaćen kao sveukupnost zbivanja: (»Sve što biva pod suncem«); knug zbivanja se zatvara i

postaje svet kao obuhvatna celina; ono toliko karakteristično SVE istovremeno je i kosmičko i antropološko. Drugi sastavni deo iskaza jeste konstanta: »vreme kad«, koja se ponavlja kao anafora u svih četrnaest stihova, kao neumorni val koji se uvek iznova vraća da zapljusne obalu misli.

Ima u tom neprestanom vraćanju te reči mećeg pesničkog i magijskog. Već u samom činu stvaranja imena vreme postojalo je jedno besprimerno oslobođenje. Jer, nešto imenovati znači steći nad njim moć. To je bitni deo pravadnih čarolijskih veština. Ime ima magijsku funkciju da savlada zle sile. No, u tom ponavljanju moramo izdvojiti onaj drugi deo konstante kao važniji: interesuje nas ono »KAD«: Propovednik ne određuje »sve što biva pod suncem« ni s gledišta pitanja »gde«, ni mereći ga onim »koliko«; za njega nije bitno ono Augustinovo »šta«, pa ni samo pitanje »kako« nije put koji vodi do proziranja u svet zbivanja. Nasuprot pitanjima »gde« i »šta« stoji ono pitanje »kada«, za koje filozof apokalipse Zapada tvrdi da »je specifično istorijske pitanje, pitanje o sudbini, o budućnosti, o prošlosti: To »kada« čini jedan zaseban svet i predstavlja, zapravo, razliku između fizike i metafizike.

Čeo niz značenjski suprotnih parova ima za temelj jedno označeno: Vreme; međutim, označitelj vremena, kao nosioci vremena, istupajući sa suprotnih strana u odnos s vremenom, tvore različita značenja, pa rezimiraju suštinske događaje vezane za ljudsku egzistenciju. Sva ta lica i nalici su ljudska, i vreme Propovednikovo jeste pre svega antropološko vreme. To sveobuhvatno vreme artikuliše i raspoređuje događaje u jedan izvestan temporalni poredak. Naspram njega stoji, ne kako bi mogao očekivati savremeni čovek — prostor kao Kantova »druga forma opažajnog iskustva«, već ljudska akcija, događaj ispunjen biološkim sudelovanjem čoveka, delatnošću i stanjem; ti raznovrsni vidovi čovekovog truda i ispoljavanja diferenciraju bezoblično vreme i segmentiraju ga. To nije, dakle, vreme s obzirom na prostor ili mereno zvezdanim beskrajem, već vreme s obzirom na ljudske poslove. Ono je diferencirano, razmereno i razdeljeno ljudskim akcijama, strastima, afektima, emocijama.

U odsutnosti dimenzije prostora iz Propovednikovih razmišljanja otkriva se jedan stav koji bismo mogli označiti kao inverziju kantovskom shvatanju nerazdvojnosti prostora i vremena. Od mogućnosti da se vreme, pored prostora, podvrgne paralelnom procenivanju teorije saznanja u *Knjizi mudrosti* nema ni traga. I to je upravo ono neobično čime se izdvaja ovaj starozavetni pisac. Svi mi, ako smo budni, svesni smo u prvi mah samo prostora, a ne vremena. Naime, prostor naprosto jeste u našem čulnom svetu i s njime. On jeste kao neposredno opažanje. Nasuprot tome, »vreme« je otkriće koje čini tek razmišljanjem; mi stvaramo vreme kao predstavu ili pojam, pa tek kasnije dođe naslućivanje da smo i mi sami vreme ako živimo. Propovednik govori kao čovek koji razmišlja, nasuprot prvobitnom čoveku kome vreme ne znači ništa i koji, dakle, govoreći o vremenu objavljuje otkriće.

Nije neumetno postaviti pitanje kakvo je Propovednikovo mišljenje i od čega se sastoji; progovara li u navedenom pasusu analitička logika ili istočnjačka ezoterika?

Na prvi pogled tu nije toliko u pitanju kritičko-logičko raščlanjivanje, koliko ono što Helmholtz naziva »nesvesnim silogizmom«; reč o vremenu nije toliko rezultat logičke dedukcije nego više epsko nabiranje kontrastnih parova.

No, kad se bolje razmotri ta »naivna« ili »divlja« misao (Kilod Levi-Stros biblijskog Propovednika, u njegovo osećanje vremena, u sliku u iskaz ulaze vrlo složene logičke operacije: identifikacije, diferencijacije, poredanja, atribucije — sve su to čimovi i radnje mišljenja koje su li suštinski i formalno nesumnjive intelektualne prirode. Potrebno je da utišci i zapažanja budu razdeljeni, raščlanjeni i poredani, i to ne u znaku beznačajne proizvoljnosti već duž jedne zajedničke značenjske ose koja kao stožer drži i organizuje opozicione parove zadenute pesničkom lepom slikovitim kontrastu. To upućuje na činjenicu da se iza slikovitosti epske figure i pučkog govora navedenog pasaja kriju složeni logički sklopovi na kojima počivaju različiti slojevi značenja koji zaslužuju pažnju analize.

Propoved o vremenu u *Knjizi mudrosti* uvek je uzbudljiv za čitaoca. Uzbudljiv je zato što stojimo pred uzbudljivim prizorom mišljenja. Jer prelazak iz sveta čulno-opažajnog, neposrednog gledanja i posmatranja u svet rešefne predstave moguć je samo u plimi i madolaženju, u toku uvek identične serije događaja ili utisaka, stalnih odnosa u koje oni međusobno stupaju i u čijem se vidu periodično ponavljaju. Ti stalni odnosi predstavljaju osnovni splet temporalne sheme, njenu objektivnost i nepromenljivost koja je shvaćena kao postojanost poretka sveta. Tamo gde se govori o stalnom odnosu unosi se element koji temporalnu shemu uzdiže do saznavanja zakona, ali kako taj zakon nije strogo omeđen brojem ili izračunljiv za situiranje, onda se on shvata kao sudbina. Vreme, dakle, deluje kao zakon, kao sudbina, a u srcu mitske misli Propovednikove pojavljuje se nešto što govori o zakonitom rezonovanju kao o strogo logičkom mišljenju. Vreme kao zakon delanja svaki čin stavlja u kontekst celovitog pogleda li čini da se razmišljanju o vremenu duguje velikim delom stvaranje pojma Celine. Svet shvaćen u sprezi s vremenom jeste svet kao Celina. Kod Propovednika se takvo shvatanje pomalja kao nasmešeno saznanje u obliku onoga »sve« koje se stalno vraća u tekstu da se jače istakla sveukupnost zbivanja i univerzalnost važenja Propovednikove misli.

U Propovedničkim antiteičkim parovima nalazimo tragove jednog pregalačkog poimanja vremena, skup normativnih obrazaca za utrobu vremena i apel čovekom osećanju i svesti da osluškuje hod vremena. Zato je razumljivo što se tu ne govori o prostoru vremena. Zato je razumljivo što se tu ne govori o prostoru i vremenu, već o dva naporedna korelata koje čine *poslovi* i *dani*, kao u jednoj hesiodovskoj viziji čovekovog mesta i smisla pod suncem. Hesiodovi *Poslovi* i *dani* jesu stariji helenski pandan hebrejskom shvatanju vremena u sprezi s radom, izraženom u *Knjizi Propovednikovoj*. Sve je tu dato kroz vreme, sve što čovek čini ili što mu se događa, ali vreme tu nije ni čista forma svesti ni čulnosti, nego posuda svekolikih zbivanja. Sve je dato, dakle, kroz vreme i u vremenu, ali sve nije dato u svakom vremenu.

Vremenske mene koje se smenjuju traže od čoveka da ih ispuni delom, da vreme oplodi akcijom, da njegovu prvobitnu apstraktnu neutralnost osmisli konkretnom delatnošću. Tako vredno postaje samo ono od čoveka oplodeno vreme. Njegova je vrednost u tome što ga vrednoća čovekova ontologizira i supstancijalizuje otrgnuvši ga na taj način od neostvarene praznine i uzaludnosti. Ako nije tako osmišljeno, ono ostaje apstraktno i prazno. I takvo je sve dok njegovo beskraino polje nije zasejano semenjem ljudskog čina, ljudskim poslovima. Praktičan Propovednikov savet izniče se pozivom: »Rano slij seme svoje!« Časovi setve jesu rano, mlado vreme. Ono podrazumeva neophodno trajanje u kome treba da dođe i faza rasta i sazrevanja. Takav savet ima korene koji zadiru u praktično-ratarski kult vremena. Kao prilog tome može se navesti i jedna drevna maksima koja daje čisto ratarsku lestvicu po pitanju redosleda korisnih vrednosti: »Ali je zemlja korisnija od svega; i car njivi služi« (5, 9).

Mora se reći da je ovakav savet u dva bitna vida čudan. U prvom redu, Propovednik je nesumnjivo čovek dvorski i svetski, moglo bi se čak reći i velikosvetski u smislu obrazovanosti i načitanosti. Iz ćeline knjige *Kohélet* vidi se da je ona pozni cvet otmene dvorske sredine kojoj je svojstveniji hedonizam od delanja. Bez obzira što u njoj ima pučke mudrosti (i sam aforizam »svemu ima vrijeme« jeste u osnovi gnoma drevne pučke mudrosti), ta mudra knjiga je pouzdana i nepovratno izgubila kontakte sa svežinom polja, izvora i samom prirodom kao sredinom svakodnevnog životnog iskustva. Sa druge strane, podatak da je »riječi Propovednikove dao jedan pastir« tačan je utoliko što Jevreji, kao nomadsko pleme, nisu imali nikakvu veštinu ratarsku tradiciju ili orijentaciju na zemlju. Pa otkud onda Propovednikova pohvala zemlji i sejanju o kojoj svedoči i sledeća opomena: »Ko pazi na vjetar neće sijati, i ko gleda na oblake, neće žeti... Iz jutra sij sjeme svoje i uveče nemoj da ti počivaju rukle, jer ne znaš šta će biti bolje, ovo ili ono, ili će oboje biti dobro« (11, 4–6).

Te životne istine ne potiču iz životnog iskustva autora, već su ipak knjiškog porekla. Vetar je doneo to seme mudrosti s iranske vllisije. To je sasvim prirodno kada se ima uvid bez predrasuda da Propovedniku kao obrazovanom čoveku nije strana ni egipatska, ni vavilonska, pa ni odjeći novije helenske mudrosti. Još u persijskoj svetoj knjizi *Avesta* ne prestaju se slaviti »dobra dela ratara« (*Avesta*, *Yasna* 12, *Yasna* 51 i passim). Po *Avesti*, onaj ko obrađuje i navodnjava polje, koji *sadi drveće*, koji uništava štetočine i brine se za odgoj domaćih životinja, taj ispunjava volju bogova. Onaj je *prevednik* koji održava to blago i ugađa bogu *Achia* koji je izvor života i porađa iz zemlje plodove truda: onaj koji se brine o semenu i setvi brine se i o zakonu *Ahur* *Mazda* (V. Ernst Kasirer, *Filosofija simboličkih formi*, t. II).

To je upravo ono Propovednikovo »vrijeme kad se slije i vrijeme kad se žanje«, čiji se dublji mazdeistički kontekst izgubio. No, to je mudrost religije rada i kulta vremena, izraz jedne iskonske *vitae activa*, pučki izraz kolektivnog nasleđa.

Biti predan poslovima znači živeti dobro i pravedno i znati šta valja činiti u svakom trenutku. Jer čovek, kao ni čovečanstvo, ne stoji po istini od velikog dualizma Dobra i Zla i njihovog neprestanog kosmičkog boja. U tom boju dva kosmička načela nijedno vreme nije izgubljeno ako je ispunjeno, a svaka životna dob i etapa nađene su ako su pogodene blagovremeno i pertinentno akcijom. Živeti mudro znači živeti pravovremeno, živeti ni prerano ni prekasno, živeti u svom vremenu. Biti u ispravnom odnosu prema temporalnom znači imati svoj vremenski identitet. Poštovati tok vremena, imati sluha za mene, očekivati promene. Tako se određuje aksiologijom akcije smisao života. Ako je u svakom zglobu vremena akcija koja ispunjava zahteve trenutka, čovek živi u dosluhu s kosmičko-prirodnim vremenom. A to znači da je i sam čovek prirodan. Drugim rečima, čovek živi u prirodi kao svojoj slici sveta. Neprirodnost je neblagovremenost. Jedna je tajna za sreću: učiniti sve u pravom trenutku, *sad*, a ne *pre* ni *posle*. Ono što se odnosi na dela važni i za samu misao: izraziti preuranjenu misao znači često propast za onoga koji je objavljuje; prilike i vreme još nisu sazreli za nju i onaj ko je donosi nužno strada. Još manja je mudrost popravljati život *naknadnom mišlju*, gorčinom i kajanjem zbog neispunjenog vremena ili ogrešenja o njegove zahteve.

U ovom vidu Propovednikovog učenja *vremenski poredak je istovremeno i etički poredak*, i ako čovek hoće da živi u autentičnom vremenu, on mora da živi, samim tim, etički, tj. u skladu s kosmičkim zakonom. U tom svetlu Propovednikovo vreme javlja se kao nužnost i regulator, nameće imperativ skladnog ži-

vota kroz prikladno delanje, jedno budno egzistiranje koje ima sluha za pravovremenost i uklapanje u vremenske ritmove.

To i takvo vreme shvaćeno kao regulator i nužnost u potajnom je sukobu sa demijurškim vremenom čiji je tvorac Jehova, jer primajući numinozna obeležja sudbinske sile, ono se uzdiže u ono veliko vreme shvaćeno kao sama sudbina, koje potiskuje boga u drugi plan. Bog je, doduše, još uvek tu, ali je to više nominalno i formalno; međutim, upadljivo je ikako je božansko potisnuto silom »Svemogućeg vremena« koje ravna svetom i životom i koje se uzdiže iznad demijurga kao tvoračkog načela sveta. Njegova moć bleđi pred tim svemoćnim vremenom o kome govore Eshil i Gete, svako u svom *Prometeju*. Propovednik je već čovek u koga dominira refleksija nad religijom i njegova slobodna misao potiskuje boga u sporedni plan. Njegov slobodan govor o vremenu predstavlja reči čoveka koji je počeo da gubi veru. Pravilan život više ne jemiči za verovanje, nego je to dobra misao. Tu je Propovednik svojim mišljenjem već visoko iznad granice proste slike *mitskog načina mišljenja*: dobra misao (*eunota*) dobila je svoj etički korelat u načelu pravdomosti (*alētheia*).

O vremenskom se u *Knjizi Propovednikovoj* govori iz perspektive mudrosti. I premda u tom spisu centralno mesto zauzima reč o vremenu, njegov autor nije sebi postavio kao cilj sticanje znanja o vremenu, nego kako da postane mudar. Nalaženje mudrosti je njegov glavni imperativ.

Vidimo, dakle, da Propovednik nije bio mudar čovek pre traganja za mudrošću (»...i rekoh: biću mudar, ali mudrost bješe daleko od mene. Što je tako daleko i vrlo duboko, ko će naći?« (7, 23–24)). Njegova mudrost nije nešto prirođeno ili bogodano, već ju je on stekao kroz život »tokom svega vijeka svojega taštega«. Sticanje te mučne vrline ovde je ugrađeno u sam tok vremena. Put do mudrosti vodi kroz dugi niz godina. Vreme je njen bitan preduslov koji je omogućuje. Jer, ako mudrost se teče kao dragoceno blago, ne zaboravlja se da i samo vreme teče. Evo šta je Propovednik izvidio, iznašao i doznao:

»I opet vidjeh pod suncem da nije do brzijeh trka, ni rat do hrabrijeh, ni hleb do mudrijeh, ni bogatstvo do razumnijeh, ni dobra volja do veštijeh, nego da *sve stoji do vremena i zgone*« (9, 11, kurziv M. R.).

Upotreba izraza »vidjeh pod suncem« za saznavanje govori da je Propovednikova mudrost plod dugih posmatranja i bogatog životnog iskustva, a ne samo plod umovanja ili velike enudicije. Propovednik je svojom mudrošću došao do mudrog zaključka da za ostvarenje neke zamisli, ili ma kojeg ljudskog truda, nije dovoljno postojanje odgovarajuće individualne vrline. Put od dela ka ostvarenju poduhvata ne vodi preko jednosmerne subjektivne odlike: hrabrost ne donosi ratne pobeде, razum ne obezbeđuje bogatstvo, itd.). Propovednik uviđa da između ličnih vrlina i vrednosti posreduje jedna daleko moćnija sila: vreme i sticaj okolnosti koje ono donosi sobom. Tim stavom se Propovednik neizbežno dotiče svojevrsnog okazionalizma.

U čemu se onda sastoji mudrost po Propovedniku? Mudar je onaj koji zna šta znače stvari. Ali nijedna stvar, nijedno stanje, pojava ili poduhvat ne mogu da znače nešto ako lebde izgubljeni u vanvremenosti, izvan konkretnog ljudskog vremena. Propovednik je značenje stvari odredio poznatim fragmentom (»Svemu ima vrijeme...«) koji temporalizuje sve što postoji.

Shodno tome, mudrost se sastoji preciznije govoreći, u razaznavanju da se značenje stvari polarizuje u vremenskim opozicijama etički obojenim principima Dobra i Zla. U tom smislu mudrost se ne može definirati kao »znanje o značenju stvari po sebi«, nego stvari u funkciji dvopolnog, antiteičnog i autentičnog vremena. Propovednikov iskaz kaže da »srce mudroga zna *vreme i način*«. Mudrost se, dakle, definiše kao mudrost vremena i modaliteta, pri čemu je vreme izvor a forma duh).

U krajnjoj liniji, čovekov zadatak svodi se na precizno saznavanje tog etički dvopolnog »kada«. Jer opozicioni parovi zbivanja u vremenu obojeni su dualizmom Dobra i Zla. I taj zoroastrijski dualizam daje svakom pozitivnom događaju njegovu negativnu senku, svakoj vrednosti protuvrednost. Propovednik razlikuje »dobre vreme« i »zlo vreme«, čoveku naklonjeno vreme i neprijateljsko vreme. Jedno prema drugom istoje kao suprotnost. Kao obrazac *zlog vremena* može se uzeti događaj koji narušava sklad između antropološke periodičnosti i vremenske predodređenosti. Na primer, zlo je umreti pre vremena, jer je vreme smrtno predviđeno za određenu životnu dob. Ali ta pre vremena i rana smrt, koja uvek iznova oživljava dramu svesti, može biti i plod dvostrukog nedostatka: suvišak bezbožnosti i odsustvo mudrosti.

Međutim, i mnoga druga zla snalaze i čoveka i ljudski rod. To dolazi otuda što čovek ne može tačno da dokuči ono »kad«, onaj trenutak u kome se prelama dobro vreme i ustupa mesto zlom vremenu. To i takvo vreme, neuhvatljivo i nedokučivo, sigurno je potekla od ciklusa plodnosti li jalovih godina koje su srušivale na ljudski rod neizmjerne bede. Pravičnost nizanja mena poremećena je nepredvidljivošću koja unosi notu iracionalnosti u temporalno i pojam slučajnosti u sudbinsku. U stvari, nemoguće je zamisliti sudbinsko bez slučajnosti. U toj tački Propovednik se suočava s neizvesnošću na polju emocije i s agnosticizmom u pogledu mogućnosti tačnog poznavanja vreme-

na. Ako zlo snalazi ljudski rod, onda je to zbog suštinskog nepoznavanja svega onoga što nosi vreme sa svojim menama, usled odsustva dublje mudrosti:

»Vidjeh na svijem djelima Božjim da čovjek ne može dokučiti ono što se nađi pod suncem, oko čega se trudi čovjek tražeći, ali ne nalazi, i ako mudrac i reče da zna, ipak ne može dokučiti« (8, 17, kurziv M. R.).

Logična posledica nedokučivosti tajni vremena jeste zaključak da »čovjek ne zna šta će biti«. Krajnje agnostički, on počiva na odbacivanju verovanja u praksu profetizma, praksu ranijih vekova u kojima su vidovnjaci prorokovali buduća zbivanja. Taj Propovednikov stav predstavlja jerezu reflektivnog mišljenja koja prodiru skepsom u vekovna tradicionalna verovanja. I tu se Propovednik pokazuje kao čovek slobodnog mišljenja i bez predrasuda. Suočen s nemogućnošću proziranja vremena, čovek se mužno upućuje na hedonizam kao čisto ljudsko utočište:

»U dobro vrijeme uživaj dobro, a u zlo vrijeme gledaj«, jer je stvoreno »jedno prema drugom da čovjek ne zna šta će biti« (7, 14).

To antitetično vreme, stvoreno »jedno prema drugom« polarizuje se antropološkim faktorom kao nosiocem smene suprotnosti. Ono ima jednu poučnu ponuku. Ništa što dolazi i biva ne traje isključivo ni sivevremeno, i ono što nastaje već nosi u sebi klicu sopstvene propasti. Svakoj pojavi vreme će podariti njenu suprotnost, neutrališući njenim antipodom jednoznačnost i autonomnost bilo kog događaja ili stanja: ništa što je čisto ljudsko neće potrajati do u nedogled. I čovek nema razloga da se u časovima pobjede, uspeha, napretka zaboravlja i zanosi i da u tom samozaboravu, zaslepljen prividom, veruje da će to pozitivno stremljenje i povoljni tok ispuniti vreme do kraja. Negativno, razorno, suprotno stoji kao naličje svega na drugom polu vremena i ono će neminovno doći. Zato će čovek postupiti mudro, ako, svestan tog neizbežnog obrta, ne daje suviše maha ni samozadovoljstvu ni samozaboravljanju da će uvek biti tako ikako jeste. Ako se ne ponese trenutkom, ako ne dozvoli događaju da ga zavara, poštedeće sebe od mnogih jednostranih i kratkovidnih akcija čiji efekat u obrtanju i premetanju vremena može doneti gorke plodove. Propovednik tu preporučuje jedan obrazac ponašanja u skladu s mudrošću koja mora da bude ližnad trenutnog raspoloženja i vremena. U tom duhu mudrac se pokazuje kao onaj koji »izbegava zlo«, a njegova mudrost predstavlja ono instinktivno, veliko čuvanje sebe bez koga čovek propada. To, naravno, nije prostor pesimistički stav pred životom, nego veliki oprez koji tačno upućuje na jedan više stoički način suočavanja sa svetom. Tako shvaćenu mudrost nalazimo mnogo kasnije razrađenu s više analitičke preciznosti i u modernijem izrazu u Šopenhauera. Odlomak koji ćemo navesti potekao je iz dubokog spiritalnog afiniteta pisca *Parezeze i maksima* za kult vremena u *Knjizi Propovednikovoj*. U svetlosti Šopenhauereove definicije *svetske mudrosti* postaje nam jasnija i bliža sama srž starozavetne knjige o mudrosti:

»Treba stalno imati pred očima dejstvo vremena i promenljivost stvari, te pri svemu što se sad događa odmah zamisliti njegovu suprotnost; dakle, treba sebi živo predočiti u sreći nesreću, u prijateljstvu neprijateljstvo, u lepom vremenu ružno, u ljubavi mržnju, u poverljivosti i saopštavanju izdajstvo i ikamjanje, a tako isto i obrnuto. To bi stvorilo trajan izvor prave svetske mudrosti, pošto bismo uvek ostali prisebni, a ne bismo se tako lako prevanili. Većinom bismo tako samo anticipirali dejstvo vremena. Ali, možda, mi za koe saznanje iskustvo nije tako neophodno kao za pravilnu ocenu nepostojanosti i promenljivosti stvari. Zato baš što je svako stanje za vreme svoga trajanja ružno, te otuda s pravom postoji: svaka godina, svaki mesec, svaki dan izgleda kao da na kraju krajeva moraju imati pravo za večita vremena« (A. Šopenhauer, *Parezeze i maksime*, 81 str.).

Ovo mesto pokazuje da Propovednik i Šopenhauer pripadaju istom redu mislilaca, koji umesto potpunog predavanja životu preporučuju *suzdržanost* i *opreznost* kao razboritiji stav pred životnim kolom neizvesnosti. Naravno, to se odražava i na mogućnost jednog dolista življenog hedonističkog izbora. Jer takav stav *suzdržanosti* u predavanju svakodnevnim zadovoljstvima i nasladama ovozemaljskog sveta već je potamnjen ozbiljnom senkom sablasti opomene koja sputava spontanost i punoću životnog elana. Time su punom, bujnom i bezrezervnom životu podsećena knila.

U razmišljanju o vremenu i promenama postoji jedna *specifika diferentia* između Šopenhauera i starozavetnog mudraca. Šopenhauer kaže da nijedno stanje nema pravo za večita vremena i da je »samo promena stalna«. Promena ne igra tako znatnu ulogu u Propovednikovom shvatanju vremena. U njegovu viziju vremena ulazi i jedan moment mitotvornog mišljenja i mitskog vremena. U toj viziji nije samo promena ono što je stalno, nego je večno vraćanje nekih utvrđenih antropoloških i kosmičkih konstanti. Reč je, naravno, o svetu kao beskrajnoj igri suprotnosti kroz večno vraćanje. Po tom mitu o večnom vraćanju, svetski poredak se zasniva na zasnivanju da se sve očajno ponavlja do u nedogled:

»Naraštaj jedan odlazi li drugi dolazi, a zemlja stoji uvijek.

Sunce izlazi i zalazi i opet hiti na mjesto svoje odakle izlazi.

Vjetar ide na jug i obrće se na sjever; ide jednako obrćući se i u obrtanju svom vraća se.

Sve rijeke teku u more i more se ne prepunja; odakle teku rijeke onamo se i vraćaju da opet teku« (1, 4—7).

Ovako shvaćeno vreme daleko je od kvantitativnog, hronološkog, apstraktnog pojma o vremenu. Tu je ugrađeno samo kosmičko vreme. A kosmičko vreme, ako ga mit poima, pojmmljeno je i življeno samo u biološkoj formi, toliko karakterističnoj, uostalom. Ravnomernost prirodnih događaja, kao i periodičnost zvezdanih kretanja li smena godišnjih doba, pojavljuju se, takođe, u mitu kao fenomenu života. Prelazak dana u noć, cvetanje i buđenje zelenila li gubljenje lišća, ciklično vraćanje doba: to je onaj model vremena koji je sigurno vezan za prvobitne cikluse plodnosti. Mitiška svest razume te pojave pre svega samo pod uslovom da ih projektuje na čovekov život li ako ih posmatra kao u odrazu. Iz te recipročne korespondencije rađa se mitsko osećanje temperamentalnosti koja prebacuje most između *subjektivne forme života i objektivne intuicije prirode* (V. E. Kasirer, *Filosofija simboličkih formi*, tom II).

Slobodna Propovednikova misao čuva u pamćenju uspomenu na zoroastrijski model mita o večnom vraćanju. Večno kretanje istih događaja je viši stupanj u odnosu na magijsko vreme, ali li taj kružni tok je više neposredno osećano nego mišljeno vreme; s tim osećanjem mitska svest dobija izvesnost o *univerzalnom poretku sveta*. Svest je privučena i zavedena idejom da izravna sve razlike i da ih, na kraju, vrati u čist identitet izražen gorkim gnomskim saznanjem »sve je isto«. To je Propovednikov sud:

»Što je bilo to će biti, što se činilo to će se činiti, li nema ništa novo pod suncem.

Ima li što za što bi ko rekao: vidi, to je novo? Već je bilo za vijekova koji su bili prije nas« (1, 9—10).

Kako možemo odrediti valjanost takvog zaključka? Možemo ga definisati kao stav čoveka koji živi u prirodi *kao slici sveta*. On, u stvari, dolazi iz jedne obuzetosti prirodom koja se proteže i na ostale sfere čovekovog bivstvovanja. Za takav način mišljenja najuputnije je obratiti se Hegelovom razgraničenju.

Hegel je, naime, tvrdio da se u Prirodi stvari ponavljaju do u nedogled li da u sferi prirodnog »nema ničeg novog pod suncem«. Takvo viđenje vremena karakteristično je za slična shvatanja čoveka prvobitnih društava: za njega se stvari beskrajno ponavljaju, a u stvari se ne događa ništa novo pod suncem. Ali to ponavljanje ipak ima neki smisao: samo ono pridaje stvarnost zbivanjima. Događaji se ponavljaju jer oponašaju prauzor: arhetipski događaj. Sem toga, ponavljanjem je, praktično, vreme zaustavljeno, ili je bar žestina njegovog proticanja ublažena. No, Hegelova misao je značajna kao zapažanje iz drugog razloga. Hegel nastoji da zasnje filozofiju istorije u kojoj je događaj pre svega *istorijski događaj*. Kao takav on je nepovratan i neponovljiv, pa premda je autonoman, on se još uvek uklapa u otvorenu dijalektiku. Za hegelovsko gledište istorija je uvek »slobodna« i uvek »nova«; ona se nikad ne ponavlja. Toj Istoriji u kojoj se ništa ne ponavlja Hegel suprotstavlja »Prirodu« u kojoj se stvari bez kraja vrte u večnom krugu ponavljanja (V. Mirče Elijade, *Mit o večnom vraćanju*).

Tek naspram jednog takvog gledišta postaje nam jasno da je Propovednikova misao lišena istorijskog pogleda na vreme; odsustvu istorijskog se pridružuje i odsustvo misla za dijalektiku. A ipak, ta misao ima šarma i privlačnosti i danas ima zavodljive draži u njoj. Ona se dopada iz jedne duboko ukorenjene ljudske potrebe iz koje je i ponikao mit o večnom vraćanju. Reč je o prepoznavanju. Evo šta piše o toj potrebi T. Man: »Jer čoveku je stalo do prepoznavanja: on voli da promađe staro u novom i tipično u individualnom. Na tome počiva sva prisnost života koji bi, pokazujući se kao potpuno nov, jedinstven i individualan, a ne pnužajući mogućnosti da se u njemu nađe nešto davno poznato, mogao samo da uplašiti i zbuni« (T. Man, *Stvaraoći i dela*, str. 100).

Tu prisnost nam nudi *Knjiga Propovednikova*. Ima u tim rečima nešto od »dubiinskog«, pri čemu se dodiruju same dubine čovekove sudbine i ljudske duše. To je ona tačka u kojoj se »dubijsko« prihološko, zaodenuo ruhom mita, izjednačuje sa smislom vremenskog. O tom odnosu Man dodaje: »iskonske osnove ljudske duše su listovremeno i *iskonsko doba*, ona dubina studena vremena koja je postojbina mita i gde on udara osnove pranormi, praobliku života. Jer mit je zasnivanje života« (T. Man, *op. cit.*, str. 101).

Medutim, ono što je za savremenog romansijera izvor radoznog saznanja, za Propovednika postaje izvor raspoloženja koji ga baca u očaj i beznade i od njegove mudrosti stvara jedan mrgodan li sumoran duhovni pejzaž:

»Sve je mučno, da čovjek ne može iskazati;

oko se ne može nagleđati, nišiti se uho može naslušati.....

Što je krivo ne može se ispraviti, i nedostaci ne mogu se izbrijati« (1, 8 i 15).

